

Επισφάλεια: η Γαλλική Προοπτική

“Οι επισφαλείς εργασίες έχουν γίνει προθάλαμος για την πρόσληψη και την ίδια στιγμή πρελούδιο της ανεργίας”, Maruani & Reynaud (1993: 60).

Το Γαλλικό Πλαίσιο Διερεύνησης

Στην ηπειρωτική Ευρώπη (Γαλλία, Γερμανία, Ιταλία) έχει ξεκινήσει εδώ και κάποιο διάστημα μια επιστημονική και πολιτική συζήτηση για την κατάρρευση και τα όρια του κοινωνικού κράτους, τις αλλαγές στην εργασία, τη νέα φτώχεια. Μια συζήτηση που καταλήγει – ή συνοψίζεται – στην άρθρωση ενός λόγου περί επισφάλειας (précarité) των εργαζομένων. Η συζήτηση αυτή στην Ελλάδα μόλις που εμφανίζεται – αφού η κοινωνική προστασία ποτέ δεν έφτασε να καλύπτει τις ανάγκες των πολιτών σε ικανοποιητικό βαθμό¹ - και στις Αγγλοσαξονικές χώρες - την ηγεμονική δύναμη στην παραγωγή επιστημονικού λόγου – διεξάγεται με διαφορετικό λεξιλόγιο, εξαιτίας της κυριαρχίας της νεοφιλελεύθερης ιδεολογίας, χρησιμοποιώντας τους όρους της ευελιξίας, της ελαστικότητας και της ενίσχυσης των δυνατοτήτων πρόσβασης στην απασχόληση. Στην γηραιά Ευρώπη, αυτές οι αναταράξεις υπό συζήτηση μπορούν να συνδεθούν με τη νεωτερικότητα, την οικονομική παγκοσμιοποίηση, τις διαδικασίες εξατομίκευσης, μια γενικευμένη αποσταθεροποίηση και αβεβαιότητα.

Στο τμήμα αυτό της βιβλιογραφικής ανασκόπησης, θα ασχοληθούμε, με τα πορίσματα της γαλλικής κοινωνιολογικής (και κοινωνικοψυχολογικής) σκέψης για αυτό το θέμα. Στη γαλλική κοινωνιολογία, το φαινόμενο της επισφάλειας θεωρείται γενικευμένο και αρνητικό. Ο Paugam και οι συνεργάτες του είχαν καταδείξει ήδη από το 1993 ότι μόνο το 53% του ενεργού οικονομικά γαλλικού πληθυσμού φαινόταν να μην διατρέχει κίνδυνο από οποιαδήποτε «εύθραυστη κατάσταση» (Paugam et. al., 1993). Ακόμη κι αν η αβεβαιότητα μπορεί να έχει θετικές πλευρές, η ανάπτυξη της αγοράς εργασίας συντελεί στο να συσσωρεύονται δυσκολίες για τους πληθυσμούς που τοποθετούνται συγκεκριμένα στον πάτο της κοινωνικής κλίμακας (Bresson, 2007: 43). Οι Boltanski & Chiapello (1999) υποστήριξαν ότι η κοινωνία ως σύνολο έχει γίνει επισφαλής (précarisation), καθώς ο κόσμος της εργασίας αποδομείται από την υπάρχουσα δυναμική του καπιταλισμού, που ευνοεί την ευελιξία των επιχειρήσεων και κατά συνέπεια και των εργαζομένων και την μείωση της κοινωνικής προστασίας.

Ο Cingolani (2005) επισημαίνει ότι στο γαλλικό διάλογο, η επισφάλεια πήρε για πρώτη φορά τον ορισμό της “ανασφάλειας” στην αναφορά του Joseph Wresinski το 1987, ενώ είχε συνδεθεί με την φτώχεια στην αναφορά Oheix και πιο παλιά, το 1981· στους διαλόγους για το ελάχιστο εισόδημα ενσωμάτωσης (RMI) το 1988, η έκφραση προσδιορίζει μια απειλή που μπορεί να οδηγήσει στον αποκλεισμό· και στον Κώδικα Εργασίας, ο όρος εφαρμόζεται στην διακεκομμένη

¹ Κάτι που αναλαμβάνει αναγκαστικά η οικογένεια

εργασία: ένα άρθρο του Ιουλίου του 1990 προβλέπει την αποζημίωση για την επισφάλεια σε μια τέτοια κατάσταση. Σε κάθε περίπτωση, η Γαλλική Στατιστική Υπηρεσία (INSEE) από το 1982 αναγνωρίζει ότι υπάρχουν “επισφαλή καθεστώτα” (statuts précaires), τα οποία κωδικοποιήθηκαν ως τα εξής: η εργασία σε εταιρείες προσωρινής απασχόλησης, η εξαρτημένη εργασία σε οικογενειακή επιχείρηση ή η οικιακή εργασία, η μαθητεία και τα διάφορα είδη “stage”, η εποχιακή εργασία και οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου (Villac, αναφέρεται στο Schnapper, 1989). Το 1989 (Rodgers & Rodgers, 1989) δημοσιεύτηκε η πρώτη συλλογή επιστημονικών άρθρων για την επισφάλεια στην εργασία. Η επισφάλεια είναι λοιπόν και ως κατηγορία των κοινωνικώς επιστημών πρόσφατη, εξελικτική και αβέβαιη. Η σύγχρονη κοινωνιολογική μελέτη του φαινομένου της επισφάλειας στην Γαλλία εκτείνεται σε 3 θεματικές (σύμφωνα με τη Bresson, 2007): η πρώτη μελετά την καθημερινή ζωή με τις μειονεκτούσες και/ή ασταθείς, δύσκολες συνθήκες απασχόλησης, εργασίας, και ζωής· η δεύτερη αναλύει τις διαδρομές της αποτυχίας ή της ανησυχίας για τον αποκλεισμό, που συνδέονται με την ιδέα της διακινδύνευσης· η τρίτη αναρωτιέται τέλος για τους κοινωνικούς δεσμούς, με τις υπόρρητες εικόνες της απο-ένταξης, της απομόνωσης και της γκεττοποίησης.

Η δομική μεταβολή της γαλλικής κοινωνίας και η Επισφάλεια

Ο Caillé (1994) διατείνεται ότι η κοινωνία σήμερα περνά μια “κρίση της εργασίας”, και ο κόσμος που γνωρίζαμε για τα προηγούμενα 50 χρόνια, ο κόσμος της σίγουρης εργασίας, καταρρέει. Η ανάπτυξη πια δεν δημιουργεί αρκετές εργασίες για όλους· και όλες οι νέες θέσεις εργασίας χαρακτηρίζονται από την επισφάλειά τους. Ο Castel (1995) προτείνει πιο συγκεκριμένα ότι την εποχή του Φορντισμού η γαλλική κοινωνία χαρακτηριζόταν από τη “μισθωτή σχέση” (rapport salarial), μια καθολική κοινωνική σχέση μόνιμης απασχόλησης, θεσμοποιημένη στην “κοινωνία των μισθωτών” (la société salariale). Τα τελευταία 20 χρόνια, έλαβε χώρα η “διάβρωση της μισθωτής συνθήκης” (“l’effritement de la condition salariale”), της οποίας η επισφαλής απασχόληση είναι ένα από τα σημαντικότερα χαρακτηριστικά. Η επισφαλής εργασία έχει οδηγήσει στο σχηματισμό μιας ομάδας “πλεοναζόντων” (“surnuméraires”), που περιλαμβάνουν τους άνεργους, αλλά και τους απασχολούμενους με ειδικές συμβάσεις εργασίας² (Castel, 1995: 400). Η συνθήκη αυτή συντελεί στην υποβάθμιση της εργασίας και του δικαιώματος της κοινωνικής προστασίας που εκπηγάζει από αυτήν, και τελικά επηρεάζει και τον πυρήνα των εργαζομένων στη μισθωτή κοινωνία. Η διαβρωτική αυτή πορεία τρέφει την κοινωνική ανασφάλεια και ευαλωτότητα και καταλήγει βαθμιαία στην ανεργία και την αποξένωση³ (“désaffiliation”) για όλους.

Η θεώρηση του Castel δίνει έμφαση στην “αποσταθεροποίηση των σταθερών”

² Εννοούνται οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου, μερικής απασχόλησης, stage, κλπ.

³ Η αποξένωση εννοείται εδώ ως η δυσλειτουργία ως προς την ενσωμάτωση στην αγορά εργασίας και η αδύναμη εγγραφή του ατόμου σε δίκτυα κοινωνικότητας.

συνθηκών, έννοια που πρότεινε ο Beck (1992), με τη διάβρωση της κοινωνικής προστασίας, καθώς όλο και περισσότερες κατηγορίες απασχολούμενων εξαιρούνται αυτής, και δείχνει πως η επισφαλοποίηση (précarisation) επιδρά σε ολόκληρη την κοινωνία, διαβρώνοντας τις εργασιακές σχέσεις, σε μια πορεία δομικής αλλαγής της αγοράς εργασίας. Η αποσταθεροποίηση επιβάλλει την κινητικότητα, την προσαρμοστικότητα και τη διαθεσιμότητα των εργαζομένων, εν ολίγοις την ευελιξία τους (flexibility), σε μια προοπτική εξατομίκευσης των επαγγελματικών σταδιοδρομιών σε ένα “βιογραφικό μοντέλο” (Beck, 1992), όπου όλοι αναζητούν ατομικά το καλύτερο, αλλά και αντιμετωπίζουν ατομικά τις ενδεχομενικότητες και αντιξοότητες του εργασιακού βίου, πέρα από κάθε λογική συλλογικής προστασίας και διεκδίκησης. Η έκθεση στη γενικευμένη κινητικότητα των εργασιακών καταστάσεων και των επαγγελματικών σταδιοδρομιών επιβάλλει την αβεβαιότητα για το μέλλον στον κόσμο της εργασίας. Παράλληλα υφίσταται η άνοδος του ατομικισμού στην κοινωνία, η οποία οδηγεί στη διάβρωση και των δεσμών οργανικής αλληλεγγύης που οδηγούσαν στην κοινωνική συνοχή των νεωτερικών κοινωνιών (Durkheim, 1978). Οι δεσμοί της εργασίας και την εγγύτητα που βεβαίωναν την κοινωνική συνοχή στη νεωτερικότητα δεν λειτουργούν πλέον, και δεν έχουν εμφανιστεί ακόμα καινούριοι. Οι κοινωνικοί κίνδυνοι (Beck, 1992) που προκύπτουν συνεχώς – στην αγορά εργασίας, στο περιβάλλον, στην δημόσια υγεία – εντείνουν το αίσθημα ανασφάλειας των πολιτών, το αίσθημα ότι είναι στο έλεος των κινδύνων, ότι δεν μπορούν να διασφαλίσουν, ούτε ατομικά ούτε σε κοινωνικό επίπεδο, την κοινωνική τους ανεξαρτησία και ασφάλεια (Castel, 2003). Η κοινωνική ανασφάλεια κάνει την ύπαρξη των ατόμων μια καθημερινή εμπειρία αγώνα για την επιβίωση, της οποίας η έκβαση είναι μερικές φορές αβέβαιη.

Ο Pierre Bourdieu (1998: 112) πιστεύει ότι “η επισφάλεια⁴ επικρατεί σήμερα παντού. Τόσο στον ιδιωτικό όσο και στο δημόσιο τομέα, έχουν πολλαπλασιαστεί οι προσωρινές και οι έκτακτες θέσεις, τόσο στις βιομηχανικές επιχειρήσεις όσο και στους θεσμούς πολιτισμικής παραγωγής και διάχυσης (παιδεία, δημοσιογραφία, μέσα ενημέρωσης, κτλ.), όπου [η επισφάλεια] προκαλεί πάντα σχεδόν πανομοιότυπες επιπτώσεις, οι οποίες καθίστανται ιδιαίτερα ορατές στην ακραία περίπτωση των ανέργων: αποδόμηση της ύπαρξης, η οποία μεταξύ άλλων στερείται των χρονικών της δομών, και επακόλουθη υποβάθμιση της σύνολης σχέσης με τον κόσμο, το χρόνο και το χώρο. Η επισφάλεια επηρεάζει βαθιά εκείνον ή εκείνη που την υφίσταται· καθιστώντας όλο το μέλλον αβέβαιο, απαγορεύει κάθε ορθολογική προεξόφληση και, ειδικά, αυτό το ελάχιστο πίστης και ελπίδας στο μέλλον που πρέπει να έχει κανείς για να εξεγείρεται, κυρίως συλλογικά, ενάντια στο παρόν, ειδικά όταν αυτό είναι το πλέον ανυπόφορο”. Η επισφάλεια δίνει λαβή σε νέες στρατηγικές κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, οι οποίες στηρίζονται στον εκβιασμό απόλυσης, που ασκείται σήμερα σε ολόκληρη την οικονομική ιεραρχία, μέσα στις ιδιωτικές αλλά και στις

4 Στην ελληνική μετάφραση της Καίτης Διαμαντάκου χρησιμοποιείται η λέξη “εργασιακή αβεβαιότητα”, αν και στα γαλλικά ο όρος είναι précarité. Εμείς χρησιμοποιούμε τον όρο επισφάλεια, καθώς το 1998 που έγινε η μετάφραση, μάλλον ο όρος αυτός δεν είχε καθιερωθεί στον ελληνικό δημόσιο κοινωνικό και πολιτικό λόγο.

δημόσιες επιχειρήσεις, και ο οποίος ασκεί συνολικά στον κόσμο της εργασίας, και ειδικά στις επιχειρήσεις πολιτισμικής παραγωγής, μια συντριπτική λογοκρισία, που απαγορεύει την κινητοποίηση και τη διεκδίκηση. Η επισφάλεια (ο.π. σελ. 116) εγγράφεται σε έναν τρόπο κυριαρχίας νέου τύπου, θεμέλιο του οποίου είναι ο θεσμός ενός γενικευμένου και μόνιμου καθεστώτος ανασφάλειας με στόχο τον εξαναγκασμό των εργαζομένων στην υποταγή και την αποδοχή της εκμετάλλευσης. “Θεμέλιο της εκμετάλλευσης είναι η διάκριση ανάμεσα σε εκείνους οι οποίοι, ολοένα αυξανόμενοι σε αριθμό, δεν εργάζονται και εκείνους οι οποίοι, ολοένα λιγότεροι σε αριθμό, εργάζονται, όμως εργάζονται όλο και περισσότερο” (Bourdieu, 1998: 117).

Από μια άλλη οπτική, ο Rancière (1989) καταδεικνύει στο έργο του ότι η επισφαλής ύπαρξη είναι η προσδιοριστική συνθήκη και η πραγματικότητα της εργατικής τάξης, καθώς οι τρόποι ύπαρξης του προλεταριάτου στο 1830 είναι πολύ όμοιοι με τους τρόπους ύπαρξης των σημερινών προσωρινά εργαζομένων. Μια εύλογη οπτική, καθώς οι μόνιμες συμβάσεις εργασίας, οι συντάξεις γήρατος και η κοινωνική προστασία είναι κατακτήσεις του εργατικού και συνδικαλιστικού κινήματος του 20ου αιώνα. Ήταν η ιδιοκτησία που επιβεβαίωνε την ασφάλεια απέναντι στις αστάθμητες καταστάσεις της ύπαρξης, την ασθένεια, τα ατυχήματα, που έδινε το δικαίωμα άρθρωσης λόγου, μέσα στο κράτος, ιδιοκτησία που το προλεταριάτο του 1830 δεν είχε (Castel, 2003). Η κοινωνική ανασφάλεια – ίδια για το προλεταριάτο του 1830 και για τους επισφαλείς νέους εργαζόμενους του 2000 – είναι μια εμπειρία που έχει διασχίσει την ιστορία, με υπόγειες εκφάνσεις, καθώς εκείνοι και εκείνες που τη βιώνουν δεν είχαν το δικαίωμα λόγου, αλλά έφεραν το φόρτο όλων των πόνων και των συνηθισμένων αγωνιών που αποτελούν την μιζέρια του κόσμου (Castel, 2003: 26).

Ορισμοί της Επισφάλειας και τα Προβλήματά τους

Οι Barbier, Brygoo & Viguier (2002) τονίζουν ότι η έννοια της επισφάλειας είναι ταυτοχρόνως και σαν ζουρλομανδύας (straightjacket) – αφού περιορίζει εννοιολογικά την έκταση των πραγματικών φαινομένων της αγοράς εργασίας - και σαν σούπα κακκαβιάς (hotchpotch⁵), αφού περιέχει λίγο απ' όλες τις συνθήκες της σύγχρονης αγοράς εργασίας. Η έννοια της επισφάλειας δεν έχει πανευρωπαϊκά την ίδια σημασία. Ενδεικτικά, στη Μεγάλη Βρετανία δεν χρησιμοποιείται καθόλου στο δημόσιο λόγο, καθώς επικρατεί η διάκριση ανάμεσα στις “κακές δουλειές” (bad jobs) ή στις “δουλειές χωρίς μέλλον” (dead-end jobs) και τις υπόλοιπες εργασίες. Στη Γερμανία, η έννοια της επισφάλειας (Precarität) χρησιμοποιείται μόνο από τους επιστήμονες και τους άλλους ειδικούς, ενώ το κοινό αναφέρεται περισσότερο στην “ανασφάλεια” (Unsicherheit) ορισμένων απασχολήσεων, οι οποίες βέβαια έχουν επισφαλή χαρακτηριστικά. Όπως όμως και στη Βρετανία, υφίσταται διάκριση στο λόγο ανάμεσα στις “περιθωριακές/καθόλου σημασίας” εργασίες

5 Όχι η ακριβής μετάφραση του hotchpotch, που αναφέρεται σε μια σούπα με κρέας και δημητριακά...

(gerigfügig) και τις άλλες (Barbier, Brygoo & Viguiet, 2002). Από την άλλη, στις λατινογενείς χώρες, την Γαλλία, την Ιταλία και την Ισπανία, που ερευνούν οι παραπάνω συγγραφείς, η έννοια της επισφάλειας φαίνεται να χρησιμοποιείται ευρέως για να περιγράψει μια εξελικτική εκτατική πορεία της αγοράς εργασίας, δημιουργίας άτυπων εργασιών, χωρίς κοινωνική προστασία. Ο Paugam (2000: 16) σημειώνει ότι ενώ στις ηπειρωτικές χώρες, το σύστημα της κοινωνικής πρόνοιας έχει θεμελιωθεί, με κορπορατιστικό πνεύμα, πάνω στην σταθερότητα της απασχόλησης που επιτρέπει στους ανθρώπους να έχουν κοινωνικά δικαιώματα, το ισχύον σύστημα στη Μ. Βρετανία οργανώνεται γύρω από την αρχή της ελάχιστης παρέμβασης του κράτους, κάτι που μεταφράζεται σε μετριοπαθείς κοινωνικές συνεισφορές και μια ακόμη πιο αδύναμη προστασία των μισθωτών. Στην πρώτη περίπτωση, η έλλειψη σταθερής εργασίας γίνεται μεγάλος κίνδυνος επειδή ενέχει αναπόφευκτα λιγότερη κοινωνική πρόνοια, ενώ στην δεύτερη περίπτωση, το ρίσκο είναι μικρότερο, αφού σε κάθε περίπτωση οι εργαζόμενοι έχουν αδύναμη προστασία. Γίνεται όμως σημαντικό γι' αυτούς, να έχουν ένα καλό μισθό για να σιγουρευτούν την αναγκαία προστασία τους καταφεύγοντας σε ιδιωτικές ασφαλίσεις.

Η Pitrou (1978), η οποία ασχολήθηκε με τις εξελίξεις της οικογενειακής ζωής από τη δεκαετία του 1970, κατέδειξε ότι κάποιες οικογένειες, τις οποίες ονομάζει “επιφαλείς”⁶, έχουν τα παρακάτω χαρακτηριστικά: “επισφάλεια ή έλλειψη των δεξιοτήτων της αγοράς εργασίας (κάτι που περιλαμβάνει δύσκολες συνθήκες εργασίας και χαμηλούς μισθούς, όπως και απουσία προοπτικών σταδιοδρομίας)· “ελάχιστους όπως και ακανόνιστους οικονομικούς πόρους”· “ασταθείς ή μη ικανοποιητικές συνθήκες στέγασης”· “προβλήματα υγείας”· “αβεβαιότητα για το μελλοντικό αριθμό παιδιών”· “σχετική έλλειψη κοινωνικών δεσμών” και μια “μάλλον επισφαλής ισορροπία όσον αφορά τη ζωή του ζευγαριού” (Pitrou, 1978: 51-64). Στην αναφορά Oheix (1981) για το Υπουργείο Εργασίας αναφέρεται ότι η επισφάλεια είναι η απουσία μιας ή περισσότερων ασφαλειών που επιτρέπουν στα άτομα ή τις οικογένειες να επωμίζονται τις βασικές ευθύνες τους και να χαίρονται τα βασικά δικαιώματά τους. Η ανασφάλεια που προκύπτει οδηγεί συχνότατα στην μεγάλη φτώχεια όταν επηρεάζει περισσότερους του ενός τομείς της ύπαρξης. Οι Rodgers & Rodgers (1989) πρότειναν πιο πρόσφατα ότι η έννοια της επισφάλειας αφορά: την σταθερότητα και την ασφάλεια της απασχόλησης· τις συνθήκες εργασίας· τη φύση και τη σταθερότητα των εισοδημάτων· την πρόσβαση στην κοινωνική προστασία.

Η Bresson (2007: 9-10) περιγράφει διάφορες έννοιες της επισφάλειας: κατά μια πρώτη έννοια, η επισφάλεια είναι μια γενική κατηγορία, η οποία επικαλύπτει ολόκληρη την πολλαπλότητα των “προβληματικών” κοινωνικών καταστάσεων. Δεν υπάρχει πραγματικά διαφορά με την φτώχεια και τον αποκλεισμό, έννοιες που μπορούν γενικά να πάρουν την ίδια έννοια. Αλλά, με μια δεύτερη

⁶ Στις οποίες λείπει η ενδο-οικογενειακή στήριξη, γεγονός που τις καθιστά ευάλωτες κοινωνικά, και οι οποίες χρειάζονται οικονομική βοήθεια.

έννοια, η επισφάλεια, η φτώχεια, και ο αποκλεισμός είναι διακριτές συνθήκες, ιεραρχικές, που μετράνε βαθμούς δυσκολίας: η επισφάλεια ταιριάζει με πληθυσμούς που στερούνται παροχών όσον αφορά το εισόδημα, την πρόσβαση στην εργασία, στην εκπαίδευση· η φτώχεια είναι ένα συμπληρωματικός βαθμός αποστέρησης και ο αποκλεισμός αντιστοιχεί σε μια τρομερή φτώχεια, ειδικά στην έλλειψη κατοικίας. Κατά μια τρίτη έννοια, η επισφάλεια προσδιορίζει περισσότερο το κίνδυνο να δει κάποιος την κοινωνική του θέση να υποβαθμίζεται. Ο όρος μπορεί επίσης να προσδιορίζει μια διαδρομή ζωής, που σημαδεύεται από μια κίνηση εξαθλίωσης (δηλαδή οι πληθυσμοί ή τα άτομα που έχουν γίνει ή πρόκειται να γίνουν πιο φτωχά σχετικά με την προέλευσή τους ή το προηγούμενο επίπεδο ζωής τους). Ή θα μπορούσε επίσης να συνδέεται με την εικόνα της τραμπάλας που είναι δυνατή σε μια ενσωματωμένη αλλά εύθραυστη συνθήκη, σε μια κατάσταση αποκλεισμού, και άρα στην περιθωριοποίηση ως προς την ομάδα, ως προς την κοινωνία. Η ιδέα της επισφάλειας τείνει επίσης να προσθέτει μια κοινωνικο-οικονομική διάσταση, τη διάσταση της απαξιωμένης κοινωνικής υπόστασης (statut), δηλαδή της απουσίας υπόστασης. Αν και αυτή η ιδέα είναι αμφισβητήσιμη - μπορούμε να είμαστε πέρα από τις κοινωνικές ανταλλαγές; - κατ' αυτή την έννοια, η επισφάλεια συνδέεται άμεσα με τη φτώχεια και είναι λιγότερο σοβαρή από τον αποκλεισμό. Σε κάθε περίπτωση, υπάρχει και μια τέταρτη έννοια: η επισφάλεια προσδιορίζει επίσης την αβεβαιότητα, την αστάθεια μιας κατάστασης σε μια κοινωνία που είναι διαρκώς εν κινήσει. Η λέξη επισφάλεια τείνει λοιπόν να επενδύεται με ένα χαρακτήρα φυσικό και αναπόφευκτο και συγχρόνως, η σχέση με τη φτώχεια απομακρύνεται. Μήπως δεν είναι η επισφάλεια τελικά ένα παγκόσμιο χαρακτηριστικό της ανθρώπινης κατάστασης, γενικευμένης και αβέβαιης;

Η Drancourt (1992: 57) από την άλλη περιγράφει την επισφάλεια ως: “Μερικές φορές πρόκειται για ένα υποσύνολο εργασιών εκτός του κανόνα (εργασία περιορισμένης διάρκειας, ενδιάμεση αντικατάσταση, προγράμματα stage, κλπ)· μερικές φορές ακόμη είναι η εργασία εκτός του κανόνα συν τη φτώχεια· μερικές φορές τέλος, η επισφάλεια προσδιορίζει το σύνολο του συστήματος της απασχόλησης που θεωρείται αποσταθεροποιημένο από τη γρήγορη διάδοση των νέων μορφών απασχόλησης: η επισφάλεια προσδιορίζει εδώ τα χαρακτηριστικά της κατάστασης απασχόλησης: σε αυτές τις περιπτώσεις, η επισφάλεια προσδιορίζει χαρακτηριστικά του ατομικού βίου”. Για την Drancourt (1992) η “επισφάλεια” ως κατηγορία πρέπει να διακρίνεται από την “επισημασμένη απασχόληση”, επειδή για παράδειγμα, οι συμβάσεις ορισμένου χρόνου (CDD) ή οι εργασίες αντικατάστασης, μπορούν να λειτουργήσουν ως δουλειές ένταξης στην αγορά εργασίας ενταγμένες σε αλληλουχίες επιθυμητής κινητικότητας. Κατά δεύτερον, το να έχει κάποιος μια επισφαλής εργασία δεν σημαίνει ντετερμινιστικά ότι τη βιώνει ως επισφαλής. Και κατά τρίτον, ακόμη και η ανεργία κατά την Drancourt δεν συσχετίζεται με το να είσαι “επισημασμένος” (précaire). Η “επισφάλεια” θα πρέπει να γίνει λοιπόν κατανοητή διαφορετικά ανάλογα με την προσωπική

επένδυση που κάνει το άτομο στην εργασιακή του ζωή, κάτι που σύμφωνα με εκείνη, οδηγεί σε μια διάκριση ανάμεσα στην επισφάλεια ενσωμάτωσης (précarité d'intégration) και την επισφάλεια αποκλεισμού (précarité d'exclusion). Η επισφάλεια αποκλεισμού μπορεί να αποδοθεί στην έλλειψη προοπτικών εργασίας στην αγορά, ενώ η επισφάλεια ενσωμάτωσης αναφέρεται συγκεκριμένα στους νέους και τις γυναίκες. Υφίσταται συνεπώς μια κατάτμηση της αγοράς εργασίας με διαφοροποίηση της επισφάλειας και των προοπτικών εργασίας ανάλογα με το φύλο και την ηλικία. Ορισμένες εργασίες με επισφαλείς συνθήκες κατά την Drancourt (1992) προορίζονται για τους νέους και τις γυναίκες, είτε ως βήμα ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας, είτε ως αποκλεισμός.

Στο δημόσιο λόγο της Γαλλίας στη δεκαετία του '90, η “επισφάλεια” ως έννοια αναφερόταν στην διακινδύνευση και την αβεβαιότητα που σχετίζεται με τις συνθήκες απασχόλησης, αφού χρησιμοποιήθηκε για να προσδιορίσει μόνο καταστάσεις παρόμοιες με τη φτώχεια (Barbier, Brygoo & Viguiet, 2002: 9). Επειδή χρησιμοποιείται με τέτοια χαλαρότητα, η έννοια τώρα τείνει να αναφέρεται γενικά στην κοινωνία, η οποία περνάει μια πορεία “επισφαλοποίησης” (précarisation) καθώς η επισφάλεια είναι το παρασκήνιο στην κοινωνία (Boltanski & Chiapello, 1999). Έννοιες που χρησιμοποιούνται στην κοινωνική πολιτική και είναι κοντά στην “επισφάλεια” σημασιολογικά είναι η “ευαλωτότητα” (vulnerabilité) και η “ευθραυστότητα” (fragilité). Στο δημόσιο πολιτικό διάλογο της Γαλλίας, η “επισφάλεια” θεωρείται ότι συγγενεύει με τον “κοινωνικό αποκλεισμό”, και τις προσπάθειες για “κοινωνική ένταξη” (insertion/inclusion) των “αποκλεισμένων” ή “περιθωριοποιημένων” πληθυσμών. Τελικά, οι Barbier, Brygoo & Viguiet (2002: 30) προσδιορίζουν ότι η έννοια της επισφάλειας εφαρμόζεται: α) στις βιωτικές συνθήκες των νοικοκυριών και των οικογενειών των κατώτερων τάξεων· β) στην κοινωνική και νομική υπόσταση (statut) των ατόμων, όσον αφορά την εργασία· γ) στην εργασιακή επισφάλεια σε σχέση με το μισθό, το είδος συμβολαίου και τις προοπτικές σταδιοδρομίας, και δ) στην επισφάλεια και την “επισφαλοποίηση” της κοινωνίας ως σύνολο.

Ευρωπαϊκές Έρευνες για τις Επισφαλείς Συνθήκες Εργασίας

Τη δεκαετία του '90 διενεργήθηκαν δυο μεγάλες ποσοτικές και συγκρητικές έρευνες για τις επισφαλείς συνθήκες εργασίας στην Ευρώπη, στις οποίες συμμετείχαν αρκετές χώρες, με την εποπτεία ή την ενεργό συμμετοχή Γάλλων ερευνητών (Gallie & Paugam, 2002; Letourneux, 1998). Θα προσπαθήσουμε να συνοψίσουμε τα συμπεράσματα των δύο ερευνών αυτών, αφού δίνουν πολύτιμα στοιχεία σε μια μάκρο-προοπτική, ενώ θα δώσουμε ιδιαίτερη έμφαση σε όσα στοιχεία αφορούν την Ελλάδα και τη Νότια Ευρώπη. Η πρώτη έρευνα που θα ανασκοπήσουμε συνοπτικά δημοσιεύτηκε από τη Letourneux (1998), και είναι μια πανευρωπαϊκή στατιστική θεώρηση των επισφαλών συνθηκών εργασίας.

α. Η έρευνα της Letourneux (1998)

Η έρευνα βασίστηκε σε στατιστικά δεδομένα από τη 2η Ευρωπαϊκή Δημοσκόπηση για τις Εργασιακές Συνθήκες, σε δείγμα 15.500 ατόμων πανευρωπαϊκά, την οποία διεξήγαγε το European Foundation στο Δουβλίνο στα μέσα της δεκαετίας του '90. Η συγγραφέας επισημαίνει ότι μορφές μη-τυπικής απασχόλησης αναπτύσσονται σε όλα τα κράτη της Ευρωπαϊκής Ένωσης, με διαφορετικές μεθόδους και σε διαφορετικά ποσοστά: περισσότερη μερική απασχόληση στη Μ. Βρετανία, περισσότερες συμβάσεις ορισμένου χρόνου και προσωρινής απασχόλησης στην Ισπανία και τη Γαλλία, κλπ. Μόνο δυο χώρες ξεχωρίζουν: το Λουξεμβούργο και η Αυστρία, όπου η απασχόληση είναι σχεδόν αποκλειστικά σταθερή και πλήρους ωραρίου. Η ερευνήτρια ορίζει την επισφαλή απασχόληση ως αποτελούμενη από τη μερική απασχόληση, τις συμβάσεις ορισμένου χρόνου και έργου, και την αυτοαπασχόληση, όταν το άτομο εργάζεται για τον εαυτό του. Στην Ευρώπη, την εποχή της έρευνας, η μόνιμη απασχόληση αποτελούσε το 70,1%. Ενδεικτικά, όπως αναφέρει η Letourneux (1998: 11), στην Ελλάδα η επισφαλής απασχόληση⁷ αποτελούσε το 18%, στην Ισπανία το 40%, στην Ιταλία το 11%, στη Γαλλία το 22%, ενώ στην Αυστρία, που προαναφέραμε, το 9%, όπως και στη Μ. Βρετανία, η οποία όμως έχει και το μεγαλύτερο ποσοστό στην Ευρώπη μερικής απασχόλησης (32%), ενώ η Ελλάδα έχει 14%. Τομείς της οικονομίας που έχουν μεγάλα ποσοστά πανευρωπαϊκά απασχολούμενων με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή μερικής απασχόλησης είναι ο πρωτογενής τομέας, και ο τομέας των ξενοδοχείων και εστιατορίων. Σε αυτούς τους δύο τομείς, σχεδόν ο ένας στους πέντε εργαζόμενους (το 20%) έχει επισφαλή απασχόληση.

Ενώ οι επισφαλείς εργασίες καταλαμβάνονται και από άντρες και από γυναίκες, η πλειοψηφία των εργαζόμενων σε αυτές είναι γυναίκες, όταν είναι μερικής απασχόλησης, και άνδρες, όταν είναι πλήρους απασχόλησης. Το πιο συγκεκριμένο στοιχείο της γυναικείας απασχόλησης στην Ευρωπαϊκή αγορά εργασίας είναι η μερική απασχόληση. Τα στατιστικά στοιχεία δείχνουν ότι οι γυναίκες μετρούν 77% σε μόνιμη μερική απασχόληση, 67% σε μερική απασχόληση ορισμένου χρόνου, και 62% σε μερική και προσωρινή απασχόληση. Είναι προφανές ότι οι γυναίκες μειονεκτούν από την άποψη της κατάστασης της απασχόλησής τους, αφού, η μερική απασχόληση, αν συνδυαστεί με ένα μη-σταθερό συμβόλαιο απασχόλησης, φαίνεται ότι είναι για εκείνες περισσότερο επισφάλεια παρά προσωπική επιλογή. Η Letourneux υποστηρίζει ότι η ομάδα των νέων 15-24 βάλλεται περισσότερο από τα συμβόλαια επισφαλούς απασχόλησης, ιδίως οι νέες κοπέλες, καθώς σχεδόν το 1/3 της έρευνας των συμμετεχόντων της έρευνας εκείνης της ηλικίας απασχολούνται με συμβάσεις ορισμένου χρόνου ή μέσω πρακτορείων προσωρινής απασχόλησης. Αντιστοίχως, και οι εργαζόμενοι άνω των 54, φαίνεται να βρίσκονται περισσότερο σε επισφαλείς συμβάσεις. Το φαινόμενο αυτό το αποδίδει αφενός στις δυσκολίες ένταξης στην εργασιακή αγορά,

⁷ Οριζόμενη ως τα μη-μόνιμα συμβόλαια απασχόλησης.

και αφετέρου στην προσέγγιση στη σύνταξη και την επιθυμία των επιχειρήσεων για ανανέωση του εργατικού δυναμικού τους. Από την άλλη, και οι μετανάστ(ρι)ες στην Ε.Ε. έχουν επισφαλή συμβόλαια, καθώς εργάζονται σε θέσεις που απαιτούν ελάχιστα προσόντα, σε εποχιακές αγροτικές εργασίες και στις τουριστικές επιχειρήσεις. Οπότε, το 16% των αλλοδαπών πανευρωπαϊκά την εποχή της έρευνας εργάζονταν με συμβόλαια ορισμένου χρόνου και το 15% ήταν αυτοαπασχολούμενοι – σε σχέση με το 11% των ευρωπαίων, αλλά με το 44% των αυτοαπασχολούμενων Ελλήνων.

Η Letourneux (1998) περιγράφει εκτενώς ορισμένα χαρακτηριστικά της απασχόλησης που έχει γίνει ευέλικτη, και άρα επισφαλής: την αστάθεια του μισθού, τις πολλές και εναλλασσόμενες ώρες απασχόλησης, τη νυχτερινή εργασία, την δουλειά τα Σαββατοκύριακα, τη δουλειά σε βάρδιες, την πολυ-ειδίκευση (multi-skilling), την εργασία από το σπίτι, με το κομμάτι, και την ελλιπή εκπαίδευση στη δουλειά. Επίσης, τονίζει ότι η οργάνωση της εργασιακής διαδικασίας και το περιβάλλον δουλειάς έχουν σημασία για την ανασφάλεια και τη δυσανεξία των εργαζομένων, όπως βέβαια και η ποιότητα της εργασίας, αν έχει τα χαρακτηριστικά της κοινωνικότητας, της έλλειψης διάκρισης και παρενόχλησης (intimidation) και του εμπλουτισμού της εργασίας (job enrichment). Τα πέντε κύρια προβλήματα υγείας που αναφέρουν στην έρευνα οι εργαζόμενοι στην Ε.Ε. από τις κακές συνθήκες εργασίας είναι: τα προβλήματα στην πλάτη (32%), το άγχος (30%), η γενική κόπωση (21,6%), οι μυϊκοί πόνοι στα πόδια ή τα χέρια (17,5%) και οι κεφαλαλγίες (13,5%).

Εν κατακλείδι, η μελέτη της Letourneux (1998) καταδεικνύει τη σύνδεση μεταξύ επισφαλούς απασχόλησης και φτωχών συνθηκών εργασίας. Οι προσωρινά απασχολούμενοι – ιδίως οι γυναίκες και οι νέοι - φαίνεται να είναι οι πιο επηρεασμένοι ως προς τις αρνητικές συνέπειες της ελαστικότητας (άτυπες, ακανόνιστες ώρες εργασίας, εργασία σε βάρδιες, ακανόνιστος μισθός, κλπ.) και ως προς την εντατικοποίηση της εργασίας, την δυσανεξία και τους κινδύνους που θέτουν οι συνθήκες εργασίας. Η μερική απασχόληση επίσης, όταν συνοδεύεται από προσωρινή σύμβαση, πιθανότατα ενέχει αρνητικές συνθήκες εργασίας, αφού δεν είναι επιλογή των εργαζομένων. Η επόμενη έρευνα στην οποία θα αναφερθούμε, έγινε με τη χρήση των στοιχείων των συνεντεύξεων του Ευροβαρόμετρου 56.1, στα οποία έγινε ανάλυση και ερμηνεία από τους Duncan Gallie & Serge Paugam (2002). Στην περίληψή μας δεν θα αναφερθούμε στα δεκάδες στατιστικά στοιχεία που παρατίθενται, αλλά στην συγκρητική υποκειμενική ερμηνεία τους από τους συγγραφείς.

β. Gallie & Paugam, 2002.

Στον πρόλογο της ερευνητικής αναφοράς, η Odile Quintin, σημειώνει ότι το ποσοστό των ατόμων σε φτωχά νοικοκυριά ήταν χαμηλότερο στη νότια Ευρώπη, ειδικά την Πορτογαλία, την Ελλάδα και την Ιταλία, και στην Ιρλανδία, αν χρησιμοποιήσουμε το δείκτη της υποκειμενικής

φτώχειας⁸. Το 66% των κατοίκων της Πορτογαλίας ένιωθε υποκειμενικά φτωχό σε σχέση με το 9% μόνο της Δανίας. Η οικονομική δυσκολία, όπως βιώνεται και αναφέρεται, επηρεάζει άνω του 50% του πληθυσμού στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, ενώ στα χαμηλότερα εισοδήματα το 80% νιώθει οικονομικές δυσκολίες, σε σχέση με το 25% στη Δανία. Στη μελέτη αυτή, οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας θεωρούνται ότι οδηγούν στην φτώχεια και τον κοινωνικό αποκλεισμό. Αν και την περίοδο της έρευνας, διαπιστώθηκε ότι για το σύνολο των ευρωπαϊκών νοικοκυριών υπήρχει βελτίωση σε σχέση με μετρήσεις του 1993, για τα νοικοκυριά με τα χαμηλότερα εισοδήματα είναι προφανές ότι η κατάσταση σε πολλές χώρες – ειδικά στην Ελλάδα και την Πορτογαλία – έχει χειροτερευτεί. Η δυσκολία να πληρώσεις το φαγητό, ενδεικτική της υποκειμενικής φτώχειας, επηρεάζει περισσότερο τις ηλικίες 35-44 σε αυτές τις δυο χώρες – ομάδα που έχει τις βαρύτερες ευθύνες στο νοικοκυριό και την οικογένεια - παρά τους νέους και τις νέες κάτω των 25. Βέβαια, οι νέοι ως κατηγορία δεν είναι πάντα ανεξάρτητοι οικονομικά και συχνά, ειδικά στις νότιες χώρες, ζουν με τους γονείς τους. Εν γένει, οι διαφορές ανάμεσα στις Βόρειες και τις Νότιες χώρες της Ευρώπης είναι εκτεταμένες. Οπότε δεν μπορούμε να μιλάμε για πανευρωπαϊκό μοντέλο κοινωνικο-οικονομικής επισφάλειας, αφού τα συστήματα κοινωνικής πρόνοιας είναι διαφορετικά ανά την Ευρώπη. Ενδεικτικά, στις βόρειες χώρες η πλειοψηφία όσων πλήττει η φτώχεια αναφέρουν μια διάρκεια ενός ή δυο χρόνων, ενώ στις νότιες η διάρκεια αγγίζει τα δεκατέσσερα ή δεκαπέντε χρόνια, αποκτώντας δομικά χαρακτηριστικά. Η φτώχεια είχε την τάση και ακόμα τείνει να είναι η κοινωνική μοίρα στις οικονομικά φτωχές χώρες ή περιοχές, όπου η ανεργία και η υποαπασχόληση είναι υψηλές, ενώ η κοινωνική πρόνοια λιγότερο αναπτυγμένη. Η φτώχεια αποκτά κληρονομικά χαρακτηριστικά.

Αν και η κοινωνικότητα στη Νότια Ευρώπη τείνει να είναι υψηλότερη για τους ανθρώπους χαμηλών εισοδημάτων, σε αντίθεση με τη Βόρεια Ευρώπη, η υποκειμενική κοινωνική απομόνωση αναφέρεται ότι είναι υψηλότερη για τους φτωχότερους σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, όπως και η αίσθηση απαξίωσής τους από την κοινωνία. Αν και οι άνεργοι δεν έχουν χαμηλότερα επίπεδα κοινωνικότητας από όσους εργάζονται, αναφέρουν ότι αισθάνονται πιο απομονωμένοι, ειδικά στις πόλεις. Αισθάνονται ότι μπορούν να βασιστούν λιγότερο σε φίλους τους, για να λάβουν βοήθεια όταν τη χρειαστούν. Οι γυναίκες έχουν περισσότερες κοινωνικές επαφές από τους άνδρες, νιώθουν όμως και περισσότερο απομονωμένες (ο.π. σ. 57). Για τα άτομα που δεν έχουν εργασία ή έχουν οικονομικές δυσκολίες, σε όλες τις χώρες της έρευνας είναι δύσκολο να έχουν κοινωνικές επαφές – φίλους, παρέες – εκεί που κατοικούν, αλλά και οι φίλοι τους είναι και εκείνοι άνεργοι ή

8 Όταν οι κοινωνιολόγοι αναφέρονται στην “υποκειμενική εμπειρία της φτώχειας”, αναφέρονται στην εις-βάθος ανάλυση του πώς οι άνθρωποι που ζουν σε καθεστώς φτώχειας ή που προσδιορίζονται ως “φτωχοί” ζουν τις ζωές τους και δίνουν νόημα στην εμπειρία τους: ο δείκτης αυτός αναφέρεται σε αρκετά πεδία ζωής: διαχείριση ατομικού προϋπολογισμού, συμπεριφορά της οικογένειας, εργασιακή ζωή, κοινωνικές και πολιτισμικές πρακτικές, κλπ. Η υποκειμενική εμπειρία της φτώχειας συχνά ερμηνεύεται ως αρνητική, για πολλούς λόγους: όχι μόνο αυτή η εμπειρία μπορεί να πάρει τη μορφή της πραγματικής αποστέρησης και των δυσκολιών αντιμετώπισης των απαιτήσεων της καθημερινής ζωής: μπορεί επίσης να συνοδεύεται από την αποδυνάμωση των κοινωνικών δεσμών, τη χειροτέρευση της κοινωνικής θέσης, και αισθήματα ντροπής ή ψυχολογικής δυσανεξίας (Gallie & Paugam, 2002; 34).

με οικονομικές δυσκολίες.

Η ικανοποίηση από την οικογενειακή ζωή είναι διακριτά υψηλότερη στο συνολικό πληθυσμό παρά στα άτομα που το εισόδημά τους είναι χαμηλό. Τα χαμηλά εισοδήματα μπορούν να παρεμποδίσουν την εκπλήρωση των οικογενειακών σχεδίων αλλά και να τραυματίσουν την ισορροπία μιας οικογένειας και την ψυχολογική υγεία των μελών της. Οι γυναίκες είναι λίγο πιο ικανοποιημένες από την οικογενειακή ζωή από τους άνδρες, αλλά οι άνθρωποι χωρίς δουλειά αναφέρουν ότι είναι πολύ λιγότερο ικανοποιημένοι από την οικογενειακή τους ζωή (ο.π. σ. 67). Τα άτομα που κατάγονται από τη βόρεια Ευρώπη είναι περισσότερο ικανοποιημένα για την κοινωνική τους ζωή σε σχέση με τη Νότια Ευρώπη, με το 60% των Δανών να καταγράφουν το μεγαλύτερο ποσοστό ικανοποίησης. Οι γυναίκες δηλώνουν λιγότερο ικανοποιημένες από την κοινωνική τους ζωή, κάτι που οι ερευνητές αποδίδουν στην επίμονη αντίθεση μεταξύ των ανδρικών και γυναικείων μοντέλων αυτο-επιβεβαίωσης (self-affirmation) (ο.π., σ. 70). Τα άτομα νεαρής ηλικίας, 15-24 ετών, και τα άτομα τρίτης ηλικίας, 65 και άνω, εκδηλώνουν την περισσότερη ικανοποίηση, ενώ, όπως είναι αναμενόμενο, η ικανοποίηση με την κοινωνική τους ζωή είναι χαμηλότερη στα άτομα που δεν έχουν εργασία σε σχέση με τα άτομα που εργάζονται.

Τα άτομα με τα χαμηλότερα εισοδήματα, σε όλες τις ευρωπαϊκές χώρες, αναφέρουν ότι αισθάνονται περισσότερη κοινωνική απαξίωση (social devaluation), και περισσότερο αποκλεισμένα. Ο δείκτης αυτός είναι υψηλότερος στη Φινλανδία και τη Μ. Βρετανία. “Η κοινωνική απαξίωση προέρχεται από την εσωτερίκευση μιας αρνητικής αυτο-εικόνας που συνδέεται με την έλλειψη κοινωνικής αναγνώρισης, έλλειψης εμπιστοσύνης, αίσθημα αποδιωγμού (shut-out), ή κακής φήμης. Η κοινωνική απαξίωση αντιστοιχεί σε μια ατομική και συλλογική εμπειρία μιας διεργασίας που οδηγεί σε χαμηλότερη κοινωνική θέση” (ο.π. σ. 75). Οι γυναίκες αναφέρουν ότι αισθάνονται λιγότερο συχνά αποκλεισμένες σε σχέση με τους άνδρες· οι ηλικίες των 35-44 πλήττονται περισσότερο από την κοινωνική απαξίωση, ένα ηλικιακό φάσμα που υπάρχουν υψηλές συλλογικές προσδοκίες για τα άτομα, και στην εργασία τους και στην κοινωνική και οικογενειακή τους ζωή.

Η έρευνα εξέτασε επίσης τα αποτελέσματα των ποιοτικών απόψεων της απασχόλησης. Η ίδια η απασχόληση δεν εγγυάται την κοινωνική ενσωμάτωση· μακροπρόθεσμα, οι εργασίες με χαμηλή ποιότητα είναι πιθανό να κάνουν τα άτομα πολύ ευάλωτα στην απώλεια της εργασίας και στην περιθωριοποίηση από την αγορά εργασίας. Η ποιότητα των εργασιών είναι ένας βασικός παράγοντας που επηρεάζει την κινητοποίηση, την φυσική και ψυχολογική υγεία, τις ευκαιρίες για την ανάπτυξη και διατήρηση των δεξιοτήτων, και την ασφάλεια που χρειάζεται για τη δόμηση συμπαγών εργασιακών και μη-εργασιακών σχεδίων ζωής. Όταν οι εργασίες μειώνουν την κινητοποίηση και την ψυχολογική υγεία, οι άνθρωποι έχουν περισσότερες πιθανότητες να τις εγκαταλείψουν, αυξάνοντας τον κίνδυνο να μείνουν άνεργοι, ή να αποτραβηχτούν τελείως από την

αγορά εργασίας (ο.π. σελ. 79). Η ποιότητα των εργασιακών καθηκόντων και το επίπεδο πίεσης στην τέλεση της εργασίας είναι καθοριστικά στοιχεία για την ποιότητα εργασίας. Ως προς τα εργασιακά καθήκοντα, οι συγγραφείς σημειώνουν την ποικιλία της εργασίας, την δυνατότητα που μπορεί να έχουν οι άνθρωποι να συνεχίζουν να αναπτύσσουν τις γνώσεις τους μέσα στην εργασία τους και τρίτον, το βαθμό στον οποίο το άτομο μπορεί να πάρει αποφάσεις για το πως να εκτελεί την εργασία του. Το 2001, πανευρωπαϊκά μόνο το 27% των εργαζομένων ανέφερε ότι υπήρχε ποικιλία στην εργασία του, το 28% ότι είχε τη δυνατότητα να συνεχίζει να μαθαίνει καινούρια πράγματα και το 23% ότι μπορούσε να συμμετέχει στη λήψη αποφάσεων για την εργασία του. Οι γυναίκες ανέφεραν λιγότερη ποιότητα εργασίας σε σχέση με τους άνδρες. Το 2001, στη Δανία και τη Φινλανδία μόνο υπήρχε βελτίωση στην ποιότητα των καθηκόντων σε σχέση με παλιότερα, ενώ στο Βέλγιο, την Ελλάδα, την Ισπανία και τη Σουηδία υπήρχε η μεγαλύτερη χειροτέρευση (ο.π. σελ. 85). Υπήρχε επίσης αύξηση στην αναφορά των προβλημάτων υγείας από την εργασία, όπως ο πόνος της πλάτης, η κούραση και οι πονοκέφαλοι. Από την άλλη πλευρά, ως προς την πίεση στην εργασία, η δεκαετία του 1990 σύμφωνα με τους ερευνητές είδε μια αύξηση της έντασης της εργασίας, αποτέλεσμα της αυξημένης ανταγωνιστικής πίεσης, αλλαγών στις απαιτήσεις προσόντων των εργασιών, την εισαγωγή νέων τεχνολογιών και την μείωση της δύναμης των συνδικάτων. Η εργασιακή πίεση στην Ελλάδα και την Ισπανία, ειδικότερα, αυξήθηκε μετά τη δεκαετία του 1990, σε όλες σχεδόν τις κατηγορίες των μισθωτών επαγγελματιών (ο.π. σελ. 82).

Οι Gallie & Paugam (2002) καταδεικνύουν ότι το ποσοστό μισθωτών το 2001 που αναφέρουν ότι η εργασία τους δεν ήταν καθόλου ασφαλής προσεγγίζει το 12,6%. Οι βόρειες χώρες φαίνεται ότι έχουν υψηλότερα επίπεδα προστασίας και ασφάλειας. Από την άλλη, σύμφωνα με τη μέτρηση του 2001, η ανασφάλεια απόλυσης από την εργασία αυξήθηκε στο Βέλγιο, την Ελλάδα, την Ιρλανδία και την Ελλάδα (ο.π. σελ. 107). Σχολιάζουν ότι σε ένα μακρο-επίπεδο, η εργασιακή δύναμη γίνεται αυξητικά όλο και πιο πολωμένη, ανάμεσα σε ένα ασφαλές και ένα ανασφαλές τμήμα, με τα άτομα με τα λιγότερα προσόντα να είναι παγιδευμένα σε έναν εργασιακό τομέα όπου είναι πιθανό να βιώνουν εναλλασσόμενα κύματα βραχύχρονης απασχόλησης και ανεργίας. Ένα άλλο σενάριο για την εργατική δύναμη αφορά μια πόλωση της ασφάλειας που διατρέχει την ιεραρχία προσόντων, διαχωρίζοντας τα άτομα με μόνιμα και τα άτομα με άτυπα συμβόλαια εργασίας. Το κοινό χαρακτηριστικό και των δύο αυτών σεναρίων είναι η άποψη ότι το ποσοστό των υπαλλήλων σε ανασφαλείς εργασίες αυξάνεται στις περισσότερες καπιταλιστικές οικονομίες. Αποτέλεσμα αυτού είναι ότι ένα αυξανόμενο μέρος της εργασιακής δύναμης θεωρείται ότι είναι σε κίνδυνο περιθωριοποίησης από την αγορά εργασίας, και εξαιτίας της αυξημένης πιθανότητας να καταλήξουν στην ανεργία και εξαιτίας της μεγαλύτερης δυσκολίας να ξαναμπούν στο μειούμενο πυρήνα των σταθερών μακροχρόνιων εργασιών.

Το 2001, σχεδόν το 1/3 (31%) όλων των απασχολούμενων της έρευνας ανέφεραν ότι

έβρισκαν τακτικά την εργασία τους αγχογόνο, και το ¼ ότι γύριζαν στο σπίτι εξαντλημένοι. Το 20% των απασχολούμενων ανέφεραν ότι οι εργασιακές απαιτήσεις είχαν “πάντα” ή “συχνά” αρνητικές συνέπειες για την οικογενειακή και οικιακή τους ζωή. Το 10% ανέφερε ότι είχαν διαπροσωπικές οικογενειακές εντάσεις ως αποτέλεσμα του φόρτου εργασίας τους, καθώς οι σύντροφοί τους είχαν κουραστεί από τη δουλειά τους. Στην Ελλάδα, το Βέλγιο, την Ιταλία, τη Φινλανδία, και την Ολλανδία, δεν υπήρχε καμία αλλαγή στα επίπεδα άγχους από την εργασία, τα τελευταία πέντε χρόνια σε αντίθεση με τις άλλες ευρωπαϊκές χώρες. Οι άνεργοι και οι μη-ενεργοί (non-actives) ανέφεραν μεγαλύτερα επίπεδα ψυχολογικής δυσανεξίας σε σχέση με το παρελθόν, το ίδιο και οι γυναίκες, ενώ τα ποσοστά των ανδρών σε εργασία είχαν υποβαθμιστεί. Οι απασχολούμενοι σε εργασίες χαμηλού στάτους φαίνεται ότι έχουν μεγαλύτερη δυσαρέσκεια από την ζωή, σε σχέση με τους μη-ενεργούς ενώ δεν είχαν διαφορά ως προς την ψυχολογική δυσανεξία. Η υψηλή εργασιακή πίεση και η εργασιακή ανασφάλεια είχαν πολύ αρνητικά αποτελέσματα για την ικανοποίηση από την ζωή και τη ψυχολογική ευεξία. Οι άνεργοι όμως είχαν χαμηλότερα ποσοστά στην ευεξία από τους μη ενεργούς. Από την άλλη, οι αυτο-απασχολούμενοι είχαν υψηλότερα επίπεδα ικανοποίησης με τη ζωή, αλλά είχαν περισσότερες πιθανότητες να υποφέρουν από ψυχολογική δυσανεξία. Όπως φαίνεται, η εμπειρία οικονομικής δυσκολίας είναι ο ισχυρότερος παράγοντας που συνδέεται με την ευεξία. Εν γένει, η χαμηλή ποιότητα εργασιακών καθηκόντων, τα υψηλότερα επίπεδα πίεσης και η εργασιακή ανασφάλεια υποβαθμίζουν τη δέσμευση στην απασχόληση, μείωναν την ικανοποίηση με την εργασία και αύξαναν το άγχος από την εργασία. Φαίνεται επίσης ότι συντελούν στη μείωση της συνολικής ικανοποίησης για τη ζωή και ανέβαζαν τη ψυχολογική δυσανεξία (Gallie & Paugam, 2002: 130).

Όπως φαίνεται φυσικό, η δυσαρέσκεια με την κοινωνία και τη δημοκρατία του κράτους είναι συχνότερη στις χώρες με χαμηλή κοινωνική προστασία, όπως η Ελλάδα, η Ιταλία, κλπ, και συναντάται συχνότερα στα χαμηλότερα εισοδήματα. Οι νεότερες ηλικίες – κάτω των 25 – είναι λιγότερο δυσαρεστημένες από τις άλλες ηλικιακές ομάδες. Οι άνεργοι είναι αισθητά πιο δυσαρεστημένοι από τους εργαζόμενους. Η δυσαρέσκεια φαίνεται να εκφράζει τα αισθήματα πικρίας και απόγνωσης τους (Gallie & Paugam, 2002: 131). Η εργασιακή ανασφάλεια, η κοινωνική απομόνωση, η υποβάθμιση του τοπικού περιβάλλοντος, και η κοινωνική απαξίωση αυξάνουν την δυσαρέσκεια με την κοινωνία. Οι συγγραφείς καταλήγουν τη μελέτη τους επισημαίνοντας ότι, οι απαιτήσεις για μια αποτελεσματική κοινωνική πολιτική για τους φτωχότερους παραμένουν, παρόλο που οι απόλυτοι αριθμοί της φτώχειας μπορεί να έχουν μειωθεί. Επίσης, επισημαίνουν ότι η επισφάλεια στις συνθήκες εργασίας και ζωής των ανθρώπων φαίνεται να έχει σοβαρές επιπτώσεις όχι μόνο για τις προσωπικές τους εμπειρίες αλλά και για τις στάσεις τους προς την ευρύτερη κοινωνία. Όσοι άνθρωποι έχουν πιο επισφαλείς εργασίες ήταν λιγότερο δεσμευμένοι στην απασχόληση, είχαν λιγότερη εργασιακή ικανοποίηση και υψηλότερο βαθμό εργασιακού άγχους.

Επίσης είχαν χαμηλότερη ικανοποίηση από τη ζωή και υψηλότερο βαθμό ψυχολογικής δυσανεξίας. Τελικά, πέρα από τη σημασία της για τον κίνδυνο περιθωριοποίησης και κοινωνικού αποκλεισμού, η επισφάλεια στη ζωή και την εργασία είναι βαθιά προβληματική για την κοινωνική συνοχή (Gallie & Paugam, 2002: 150).

Επισφάλεια και Εργασία

Στο έργο του Serge Paugam *le Salarié de la precarité* (2000: xvii) ερευνάται η επίδραση της σχέσης με την εργασία του ατόμου ως προς την επισφάλεια που παράγεται. Η σχέση με την εργασία καθορίζει την σταθερότητα της επαγγελματικής κατάστασης. Η ανάπτυξη των εργασιών με επισφαλές καθεστώς που εντείνεται στις μέρες μας δεν εμποδίζει πάντα την προσέγγιση της σταθερής εργασίας, αντιστοιχεί για ορισμένους εργαζόμενους και εργαζόμενες σε μια φάση ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας, αλλά συγχρόνως, οι λιγότερο ευνοημένοι από άποψη προσόντων έχουν όλο και περισσότερες πιθανότητες να μείνουν σε μια τέτοια κατάσταση επισφάλειας, η οποία συντελεί στο να απαξιωθούν ως εργαζόμενοι. Η ιδανική για το άτομο μορφή ενσωμάτωσης στην αγορά εργασίας (*intégration professionnelle*) είναι η επιβεβαίωση αφενός της υλικής και συμβολικής αναγνώρισης της εργασίας και αφετέρου της κοινωνικής προστασίας που απορρέει από την εργασία. Η πρώτη συνθήκη εκπληρώνεται όταν οι εργαζόμενοι αναφέρουν ότι αισθάνονται ικανοποίηση στην εργασία τους, και η δεύτερη συνθήκη, όταν η εργασία που εκτελούν είναι αρκετά σταθερή για να τους επιτρέπει να προγραμματίζουν το μέλλον τους και να είναι προστατευμένοι από τις ενδεχομενικότητες της ζωής. Ονομάζει αυτό τον ιδανικό τύπο ενσωμάτωσης, που συνδυάζει την εργασιακή ικανοποίηση και σταθερότητα, ως *εγγυημένη ενσωμάτωση* (*intégration assurée*), ενώ διακρίνει άλλους τρεις τύπους ενσωμάτωσης, την *αβέβαιη ενσωμάτωση* (*intégration incertaine*), η οποία ενέχει την εργασιακή ικανοποίηση με την αστάθεια της απασχόλησης, την *επίπονη ενσωμάτωση* (*intégration laborieuse*), η οποία συνδυάζει την έλλειψη ικανοποίησης από την εργασία με την σταθερότητα της απασχόλησης, και την *ενσωμάτωση αποκλεισμού* (*intégration disqualifiante*), η οποία παίρνει τη μορφή της απουσίας ικανοποίησης από την εργασία μαζί με την αστάθεια της απασχόλησης. Η αβέβαιη ενσωμάτωση αφορά καταστάσεις της ζωής των εργαζομένων οι οποίοι, ενώ εργάζονται σε καλές συνθήκες, έχοντας καλές σχέσεις με τους συναδέλφους τους και τους ανώτερους τους, γνωρίζουν ωστόσο ότι έχουν αρκετές πιθανότητες να χάσουν τη δουλειά τους. Αφορά επίσης τους εργαζόμενους οι οποίοι έχουν σύμβαση ορισμένης διάρκειας η οποία δεν θα ανανεωθεί ή που εργάζονται σε επιχειρήσεις των οποίων το μέλλον είναι αβέβαιο. Η επίπονη ενσωμάτωση αντιστοιχεί στους εργαζόμενους που είναι καθολικά ανικανοποίητοι με την εργασία τους, αλλά η οποία δεν απειλείται. Η εργασιακή δραστηριότητα δεν είναι ευχάριστη, αφού περιλαμβάνει φυσικές οδύνες, όταν οι συνθήκες εργασίας είναι δυσχερείς, ή ηθικές οδύνες, όταν το περιβάλλον της επιχείρησης και οι σχέσεις με

τους συναδέλφους και τους ανώτερους είναι τεταμένες. Η τρίτη εκδοχή της ενσωμάτωσης, η ενσωμάτωση αποκλεισμού, μπορεί να μεταφράζεται σε προβλήματα σχέσεων στο εσωτερικό της επιχείρησης. Οι εργαζόμενοι έχουν το συναίσθημα ότι ανήκουν σε μια ομάδα στους κόλπους της οποίας η ταυτότητά τους απειλείται, είτε επειδή το status τους είναι ξακάθαρα κατώτερο από των άλλων, είτε επειδή η ομάδα η ίδια είναι καταδικασμένη να εξαφανιστεί (Paugam, 2000). Ο τύπος αυτός ενσωμάτωσης μπορεί να είναι η αρχή μιας διαδικασίας που μπορεί να οδηγήσει στη συσσώρευση μειονεξιών, γι' αυτό και λέγεται “αποκλεισμού”. Και οι τρεις απόψεις αυτής της τυπολογίας που αποκλίνουν από την εγγυημένη ενσωμάτωση συγκροτούν εκδηλώσεις του φαινομένου της επισφάλειας, σε περισσότερο ή λιγότερο έντονο βαθμό, και μπορούν να οδηγήσουν στον κοινωνικό αποκλεισμό (disqualification sociale) και στην ψυχολογική οδύνη (détresse psychologique).

Η ποσοτική έρευνα που παρουσιάζει ο Paugam (2000: 110), δείχνει ότι τα άτομα που βρίσκονται κοντά στην εγγυημένη ενσωμάτωση αναπαριστούν το 42%, στην αβέβαιη ενσωμάτωση περίπου το 18%, εκείνα που τα αφορά η επίπονη ενσωμάτωση περίπου το 20%· στην ενσωμάτωση αποκλεισμού βρίσκεται πάλι το 20%. Από αυτά τα ποσοστά, οι άνδρες εκπροσωπούνται περισσότερο από τις γυναίκες στην εγγυημένη ενσωμάτωση, κατά 44% έναντι 38%. Οι γυναίκες έχουν μεγαλύτερο ποσοστό στην αβέβαιη ενσωμάτωση. Οι νέοι και οι νέες κάτω των 25 βρίσκονται περισσότερο πλησίον της αβέβαιης ενσωμάτωσης (47%) και της ενσωμάτωσης αποκλεισμού (32%). Οι εργαζόμενοι 25-34 ετών εκπροσωπούνται λίγο περισσότερο στην εγγυημένη ενσωμάτωση, κατά 46%. Μεγαλύτερο ποσοστό από το 75% των δημοσίων υπαλλήλων εντάσσονται στην εγγυημένη ενσωμάτωση, ενώ το 3% περίπου στην ενσωμάτωση αποκλεισμού. Στην άλλη πλευρά της καμπύλης, οι ανειδίκευτοι εργάτες αποτελούν μόνο το 13% της εγγυημένης ενσωμάτωσης, και το 55% της ενσωμάτωσης αποκλεισμού. Παρατηρούμε επίσης ότι οι ειδικευμένοι εργάτες εκπροσωπούνται στην επίπονη ενσωμάτωση (27%) και ιδιαίτερος στην ενσωμάτωση αποκλεισμού (33%). Οι μισθωτοί υπάλληλοι αποτελούν το 27% της αβέβαιης εκμετάλλευσης (Paugam: 2000: 110).

Με βάση αυτή τη μελέτη, ο Paugam (2000: 356) διακρίνει δυο διαστάσεις της εργασιακής επισφάλειας, εκ των οποίων η πρώτη παραπέμπει στην παραγωγική λογική της βιομηχανικής κοινωνίας, και η δεύτερη στην προστατευτική λογική του κράτους-πρόνοιας. Ο εργαζόμενος είναι επισφαλής όταν η εργασία του φαίνεται χωρίς ενδιαφέρον, με φτώχη ανταμοιβή και αναγνώριση μέσα στην επιχείρηση. Όταν δεν αναγνωρίζεται η συνεισφορά του στην παραγωγική δραστηριότητα, νιώθει το συναίσθημα ότι είναι, λίγο ή πολύ άχρηστος. Σε αυτή την περίπτωση ορίζουμε την επισφάλεια της εργασίας (précarité du travail). Αλλά ο εργαζόμενος είναι εξίσου επισφαλής όταν η απασχόλησή του είναι αβέβαιη και όταν δεν μπορεί να προβλέψει το επαγγελματικό του μέλλον. Αυτή είναι η περίπτωση των εργαζομένων που οι συμβάσεις εργασίας

τους έχουν μικρή διάρκεια, αλλά και όσων ο κίνδυνος να απολυθούν είναι μόνιμος. Η κατάσταση αυτή χαρακτηρίζεται συγχρόνως από μια έντονη οικονομική ευαλωτότητα και από τον περιορισμό, έστω και δυνητικό, των κοινωνικών δικαιωμάτων αφού αυτά εκπηγάζουν, σε μεγάλο μέρος, από την σταθερότητα της απασχόλησης. Σε αυτή την περίπτωση, μπορούμε να μιλήσουμε για την επισφάλεια της απασχόλησης (*précarité de l'emploi*). Οι επισφαλείς εργαζόμενοι δεν βρίσκονται εκτός του οικονομικού και κοινωνικού συστήματος, αλλά συμβάλλουν στη ρύθμισή του. Η επισφάλεια της εργασίας και της απασχόλησης είναι συγχρόνως η συνέπεια της ευελιξίας των επιχειρήσεων, του μετασχηματισμού των μεθόδων παραγωγής, και το τίμημα που είναι μερικές φορές έτοιμες να πληρώσουν οι δημόσιες αρχές για να ρίξουν την ανεργία. Η εργασιακή επισφάλεια ορισμένων εκ των εργαζομένων, ειδικά των νέων και των γυναικών, ευνοεί την άνθιση και την σταθερότητα των υπολοίπων.

Η Bresson (2007) προτείνει ότι η επισφαλής απασχόληση προσδιορίζει γενικά έναν τύπο απασχόλησης που θεωρείται άτυπος ή εκτός του κανόνα σε σχέση με το μοντέλο της πλήρους απασχόλησης, αορίστου διάρκειας (ακόμη κι αν το μεγαλύτερο μέρος των θέσεων εργασίας που δημιουργούνται από δω και στο εξής είναι αυτής της μορφής). Αλλά ο όρος αυτός αγγίζει επίσης το περιεχόμενο των δραστηριοτήτων και των συνθηκών της εργασίας (τα ωράρια, την κούραση/ενόχληση, την έλλειψη αναγνώρισης). Ο Patric Cingolani (2005) προσθέτει δυο έννοιες: πέραν της απασχόλησης και της εργασίας, θυμίζει επίσης τους “επισφαλείς”⁹, όρο που συνδέει με την κοινωνικοπολιτισμική εμπειρία του εργαζομένου για τον οποίο η εργασία “θα έπαινε να είναι μια κύρια δραστηριότητα ή απασχόληση” και τέλος την “επισφάλεια”, που γίνεται κατανοητή ως μια συγκεκριμένη εκδήλωση της φτώχειας. Σύμφωνα με εκείνον, οι διαφορετικές έννοιες δεν συγκλίνουν αλλά αντίθετα διαφοροποιούνται σε αρκετά σημεία. Έτσι, η φτώχεια-επισφάλεια τείνει να χαρακτηρίζει ένα συγκεκριμένο πληθυσμό, ενώ στην πρώτη έννοια, περιγράφεται μια διαδικασία που εφαρμόζεται λιγότερο ή περισσότερο έντονα σε όλους τους έμμισθους πληθυσμούς. Μπορούμε να παρατηρήσουμε μια διαφορετική σχέση στην εργασία και στην απασχόληση. Η επισφάλεια παρεμβαίνει όταν αυτή η σχέση δημιουργεί πρόβλημα, ειδικά στην πρώτη και στη δεύτερη έννοια. Αλλά στην φτώχεια-επισφάλεια, ο δεσμός μπορεί να είναι αποσυνδεδεμένος, δηλαδή κομμένος, φανερώνοντας και άλλες ρήξεις: οικογενειακές, ατυχήματα υγείας, μείωση της παραδοσιακής ή τοπικής κοινωνικότητας (Cingolani, 2005). Γενικά όμως, όπως και η Bresson (2007: 45), καταλήγουμε ότι η λέξη επισφάλεια (στη Γαλλία ειδικά), προσδιορίζει με ευρύ τρόπο τα συσσωρευμένα κοινωνικο-οικονομικά “προβλήματα” που βαρύνουν όλες τις πλευρές της καθημερινής ζωής: καθολικό ανεπαρκές και ασταθές επίπεδο ζωής, περιορισμοί για τη διατροφή, τη στέγαση, την φροντίδα... η ιδέα της επισφάλειας μπορεί να συνδεθεί τελικά με συνθήκες λιγότερο ή περισσότερο ικανοποιητικές σε όλους τους τομείς της καθημερινής ζωής: την

9 Στα γαλλικά: “les précaires”.

απασχόληση, την εργασία, την στέγαση, την άνεση, την κατανάλωση, την υγεία.

Η πρώτη και μεγαλύτερη δυσκολία που βαρύνει την καθημερινή ζωή των ατόμων σε συνθήκες επισφάλειας είναι η δυσκολία εύρεσης και διατήρησης μιας σταθερής εργασίας, δηλαδή που να αντιστοιχεί στην νόρμα του συμβολαίου αορίστου διάρκειας, πλήρους απασχόλησης. Στο *Le Salarié de la precarité* (2000) ο Serge Paugam καταγράφει την χειροτέρευση σε σχέση με τα 30 έβδοξα χρόνια της γαλλικής οικονομίας (30 Glorieuses: 1945-1975): κατά τη διάρκεια των χρόνων της πλήρους απασχόλησης, η πιθανότητα για ένα ενεργό άτομο να έχει επαγγελματική αποκατάσταση ήταν πολύ υψηλή. Από την οικονομική κρίση και μετά, παρατηρούμε αντιθέτως μια διαφοροποίηση των συνθηκών σε σχέση με την εργασία. Το παγκόσμιο ποσοστό ανεργίας φτάνει σχεδόν το 12% του ενεργού πληθυσμού (σχεδόν το 9% στη Γαλλία το 2006 – σημειώνει η Bresson, 2007) και περιλαμβάνει την ανεργία μακράς διάρκειας, που ονομάζεται από ορισμένους “ανεργία αποκλεισμού”. Η ανεργία με την έννοια της αθέλητης έλλειψης εργασίας δεν είναι η μόνη διάσταση: η ιδέα της επισφάλειας λαμβάνει επίσης υπόψη της το γεγονός ότι η η σταθερή εργασία μειώνεται και η επισφαλής εργασία αυξάνεται. Αν κρατήσουμε τις 4 μορφές επισφαλούς απασχόλησης που αναφέρονται κανονικά στις Έρευνες της Απασχόλησης της INSEE¹⁰ (Enquêtes Emploi): το συμβόλαιο ορισμένης διάρκειας (CDD), την προσωρινή απασχόληση αναπλήρωσης (intérim), τα προγράμματα stage και τις επιχορηγούμενες συμβάσεις και τη μαθητεία, ο αριθμός των μισθωτών που τους αφορούν οι μορφές αυτές έχει αυξηθεί πάρα πολύ από την αρχή της δεκαετίας του '80, καθώς έχει περάσει από το 3% των ενεργών μισθωτών το 1982 σε άνω του 10% το 1998 (Paugam, 2000) και το 2005, το ποσοστό αυτών των εργασιών υπολογίστηκε στο 13,6% (Bresson, 2007). Σε αυτό το ποσοστό, πρέπει να προσθέσουμε τη μερική απασχόληση, πάνω από το 17% των ενεργών μισθωτών το 2005 (δεδομένα της INSEE). Η επισφαλής απασχόληση ορίζεται επομένως ως «ο αθροιστικός συνδυασμός άτυπων επαγγελματικών συμβολαίων, περιορισμένης κοινωνικής προστασίας, ελάχιστων κοινωνικών δικαιωμάτων, εργασιακής ανασφάλειας, μικρής διάρκειας πρόσκαιρης απασχόλησης και χαμηλών μισθών» (Lewchuk et al., 2003).

Ένα κοινό σημείο ανάμεσα στις διάφορες μορφές επισφαλούς απασχόλησης είναι η ασυνέχεια του χρόνου¹¹. Η μερική και η προσωρινή απασχόληση προϋποθέτει μια ρήξη σε σχέση με την κανονική μηνιαία διάρκεια ενός μισθωτού, που συχνά του επιβάλλεται. Αυτές οι συνθήκες απασχόλησης, που αφορούν μια μειοψηφία των μισθωτών, τους εκθέτουν στο οικονομικό αστάθμητο, και επιπλέον, συχνά συνδέονται με φτωχές ανταμοιβές. Στο επίπεδο της βιωμένης εμπειρίας, αυτές οι εξελίξεις ευνοούν τη γενίκευση ενός συναισθήματος κοινωνικής ανασφάλειας (Castel, 2003) και ευαλωτότητας (Paugam, 2000). Αυτό το συναίσθημα αναπτύσσεται και περιλαμβάνεται και στους εργαζόμενους με “σταθερό” συμβόλαιο. Ως ευαλωτότητα εννοούμε τις

10 Η Γαλλική Υπηρεσία Στατιστικής

11 Μερικές φορές της αποδίδεται ο όρος intermittence.

ψυχολογικές ενοχλήσεις τόσο σε συναισθηματικό επίπεδο (επίδραση στην ψυχολογική ευεξία, στην ψυχολογική υγεία, ή στην εκτίμηση του εαυτού) όσο και σε γνωσιακό επίπεδο (προβλήματα μνήμης, οργάνωσης και σχεδιασμού του χρόνου), ή και συμπεριφορικό: εξαρτητική κατανάλωση καπνού, αλκοόλ ή ναρκωτικών (Cazals-Ferré & Llorca, 2004).

Με αυτή την έννοια, το φαινόμενο της επισφάλειας ξεπερνά τους πληθυσμούς μόνο που υφίστανται “επισφαλείς” συμβάσεις, και προσεγγίζει το σύνολο των μισθωτών, που αντιμετωπίζουν τον κίνδυνο να χάσουν την εργασία τους, ή να βλέπουν να χειροτερεύει η επαγγελματική τους κατάσταση (Castel, 2003). Ο μισθωτός είναι επισφαλής συνολικά όταν η απασχόλησή του είναι αβέβαιη και όταν δεν μπορεί να προβλέψει το επαγγελματικό του μέλλον, ούτε να εξασφαλίσει με διάρκεια την κοινωνική του προστασία. Μια από τις κύριες διακινδυνεύσεις (risks) που συσχετίζονται με την επισφάλεια αφορά την υποβάθμιση του επιπέδου ζωής και ειδικότερα, την εξαθλίωση των ατόμων και των ομάδων που επηρεάζει: δηλαδή έχουν τον κίνδυνο να γίνουν φτωχές, ή ακόμη πιο φτωχές απ’ όσο ήδη είναι (Bresson, 2007: 49). Το εισόδημα και η σταθερότητά του, όπως εκφράζεται στο σταθερό μισθό, είναι ένα από τα στοιχεία που μπορούν να συντελέσουν στην εξαθλίωση του επιπέδου ζωής, σημειώνει η Bresson (2007). Οι επισφαλείς εργασίες, η προσωρινή απασχόληση, με την ασυνέχεια που τη χαρακτηρίζει, ασφαλώς αντιστοιχούν σε ελάχιστο εισόδημα μακροπρόθεσμα, παρόλο που το άτομο εργάζεται. Εκ τούτου, ο Paugam (2000) παρατηρεί την εμφάνιση της “νέας φτώχειας”, των εργαζομένων που ενώ έχουν δουλειά και μισθό, το εισόδημά τους δεν ξεπερνά τα όρια της φτώχειας. Συνέπεια του ελαχίστου εισοδήματος είναι η αστάθεια του επιπέδου ζωής, που μεταφράζεται συχνά στη δυσκολία των οικογενειών και των νοικοκυριών να “τα βγάλουν πέρα κάθε μήνα”, διατηρώντας ένα αποδεκτό κοινωνικά επίπεδο κατανάλωσης. Αυτό το επίπεδο κατανάλωσης των νοικοκυριών εξετάζουν οι έρευνες PCV (Enquêtes Permanentes en condition de Vie des Ménages), καταλήγοντας ότι για το 2004, το 5% του γαλλικού πληθυσμού δεν είχε τα οικονομικά μέσα να καταναλώσει κρέας, κοτόπουλο ή ψάρι κάθε δύο μέρες. Σε αυτό το θέμα, οι Llorca & Cazals-Ferré (2004), αναφέρουν επίσης ότι περίπου έξι εκατομμύρια ανθρώπων ζουν με τα επιδόματα κοινωνικής προστασίας (ελάχιστο εισόδημα ένταξης, επίδομα εστιασμένης αλληλεγγύης, επίδομα μονογονεϊκότητας, επίδομα αναπηρίας, ελάχιστο επίδομα γήρατος, ελάχιστο επίδομα ανικανότητας, επίδομα χηρείας), και ένα εκατομμύριο λαμβάνει το ελάχιστο εισόδημα ενσωμάτωσης (RMI).

Η σύνδεση της επισφάλειας με την ψυχική υγεία

Οι Llorca & Cazals-Ferré (2004) αναφέρουν ότι η γαλλική Ανώτατη Επιτροπή Δημόσιας Υγείας έχει δηλώσει ότι οι συνέπειες της επισφάλειας στην υγεία έχουν γίνει μαζικό φαινόμενο που επηρεάζει το 25% του πληθυσμού που ζει στη Γαλλία. Στη γαλλική κοινωνική γραμματεία, η επισφάλεια, ως αρνητική κοινωνική συνθήκη, συνδέεται αφενός με μια καθολική

κοινωνική δυσανεξία (*mal être*), και αφετέρου, με μια επίπονη ζωή των ατόμων. Από το 1995, η έκθεση που συντόνισε ο καθηγητής ψυχιατρικής A. Lazarus, καλεί για περισσότερη προσοχή προς “εκείνη την οδύνη (*souffrance*) που δεν μπορούμε πια να κρύψουμε”. Η έκθεση εκείνη καθιέρωσε στο δημόσιο διάλογο την έννοια της “ψυχικής οδύνης”, για να προσδιορίσει μια καινούρια, συγκεκριμένη δυσανεξία (*mal être*).

Για τον Alain Ehrenberg (1995), η παγκόσμια λειτουργία της κοινωνίας είναι που παράγει την άνοδο και την δύναμη μιας κοινωνικής νόρμας που απαιτεί από το άτομο να αναζητά και να βρίσκει μόνο του τα στηρίγματά του και να οικοδομεί μόνο του τη ζωή του, με μια λογική επιδόσεων, που έχει πάντα ως αρνητική συνέπεια την οδύνη. Η διάδοση της κατάθλιψης είναι η αντανάκλαση μιας εγγενούς εξέλιξης της κοινωνίας, όπου ο κοινωνικός κανόνας δεν βασίζεται πλέον στην ενοχή και την πειθάρχηση, αλλά στην ευθύνη και την πρωτοβουλία, με αποτέλεσμα να παράγει αβέβαια και ασταθή άτομα. Για τον Gaulejac (1996), η οδύνη είναι μια κλινική παθολογική πραγματικότητα, αφού τα κοινωνικά και ψυχικά φαινόμενα αλληλοενισχύονται και αλληλοεπηρεάζονται, κυρίως όσον αφορά τα οικογενειακά μυστικά, το μίσος της κοινωνικής τάξης, την κοινωνική ντροπή ή ζήλια. Η δυναμική της συγκρότησης του υποκειμένου λαμβάνει υπόψιν την ιστορία του, την γεναλογία του, τις διαδικασίες μετάδοσης γνώσεων μεταξύ των γενεών, το βάρος των κοινωνικών επικαθορισμών προς μια τέτοια κατεύθυνση οδύνης.

Ο Cingolani (2005), έχοντας προτείνει πως η ανεργία είναι συνέπεια της εργασιακής επισφάλειας, παραπέμπει στον La Rosa (1998) ο οποίος διατείνεται ότι η ανεργία ενέχει ψυχοπαθολογίες (νευρικότητα, άγχος, αγωνία, πονοκεφάλους, αϋπνίες, ιλίγγους) και πιο συγκεκριμένες παθολογικές καταστάσεις (έλκη, εκζέματα, στηθάγχη), ενώ παρατηρείται αύξηση της κατανάλωσης καπνού, αλκοόλ και κακή διατροφή. Ένα άλλο αποτέλεσμα της επαγγελματικής αστάθειας και της ανεργίας, σύμφωνα με τον La Rosa (1998), είναι η ασυνέχεια, οι ρήξεις και η ένταση ανάμεσα στα ζευγάρια, καθώς το μέλος που βιώνει την επισφάλεια απομονώνεται, αισθάνεται ανεπαρκές και νιώθει – ειδικά οι άνδρες – ότι δεν μπορούν να πραγματώσουν το ρόλο του “κουβαλητή” στο σπίτι. Αποτέλεσμα αυτής της συζυγικής κατάστασης είναι, πολλές φορές, το διαζύγιο και οι μονογονεϊκές οικογένειες (Cingolani, 2005). Ο Paugam (2000) συμφωνεί επίσης ότι οι επισφαλείς συνθήκες εργασίας και η ανεργία ως επακόλουθό τους, μπορεί να προκαλέσουν προβλήματα και την αποσταθεροποίηση της συζυγικής ζωής, καθώς η εμπειρία της εργασιακής επισφάλειας και της ανεργίας βιώνεται με διαφορετικό τρόπο από τα δυο φύλα και μπορεί να μεταβάλλει τους ρόλους μέσα στη σχέση. Τα προβλήματα αυτά μπορούν να οδηγήσουν και στη ρήξη, στο διαζύγιο, ειδικά στην ηλικία 35-50. Αν και το 71% των μισθωτών της μελέτης του Paugam (2000), που ζουν σε ζευγάρι και είναι κοντά στην εγγυημένη ενσωμάτωση θεωρούν ότι έχουν εξαιρετικές συζυγικές σχέσεις, το ποσοστό αυτό μειώνεται στο 65% των μισθωτών που προσεγγίζουν την επίπονη ενσωμάτωση και στο 58% εκείνων που είναι κοντά στην ενσωμάτωση

αποκλεισμού. Η αστάθεια του ζευγαριού και της οικογένειας ενισχύεται από τις δυσκολίες επαγγελματικής ενσωμάτωσης που γνωρίζουν διαφορετικές μερίδες του πληθυσμού. Η επισφάλεια και τα χαμηλά εισοδήματα συνοδεύονται και από πιο καθολικούς μηχανισμούς στιγματισμού: χωροταξικοί και οικιστικοί διαχωρισμοί, υποβάθμιση των υπηρεσιών ψυχικής και σωματικής υγείας, υποβάθμιση του βιωτικού περιβάλλοντος (Cingolani, 2005).

Παράλληλα, ο Paugam (2000) θεωρεί ότι όταν οι μισθωτοί εργαζόμενοι δεν έχουν κανένα μέλλον στην επιχείρηση που δουλεύουν, μπορεί να βιώνουν το συναίσθημα ότι είναι εκτός της ομάδας, και να αισθάνονται ότι δεν τους αφορά η λειτουργία της ομάδας. Μπορεί επίσης να χάνουν την ευχαρίστηση της κοινωνικοποίησης και της επαφής με τους συναδέλφους τους. Η ταυτότητά τους έχει, σε αυτή την περίπτωση, σοβαρές πιθανότητες να επηρεαστεί από την απουσία κοινών καθηκόντων. Μια τέτοια εξέλιξη μπορεί να γεννήσει μια έντονη αλλοτρίωση από την εργασία. Ο Seeman (1959) είχε δώσει πέντε έννοιες για την αλλοτρίωση, που έχουν νόημα στην προοπτική της επισφάλειας. Αυτές είναι: το αίσθημα αδυναμίας, η έλλειψη νοήματος, η απουσία κανόνων αναφοράς (νορμών), η αξιακή απομόνωση και η έλλειψη αυτο-πραγμάτωσης. Όταν οι μισθοί έχουν μπλοκαριστεί και προοπτικές σταδιοδρομίας στην επιχείρηση δεν υπάρχουν, είναι δυνατό οι μισθωτοί να χάνουν προοδευτικά τις ελπίδες τους και να καταλήγουν ακόμα να θεωρούν ότι η εργασία τους, αλλά και η ταυτότητά τους, έχει απαξιωθεί. Οι Boltanski & Chiapello (1999: 450) ορίζουν την απαξίωση (dévalorisation) από την εργασία ως “τη μείωση ενός ανθρώπου σε βαθμό που να μην μπορεί να δείξει το μεγαλείο του σε κανένα άλλο τομέα”.

Συγχρόνως, ο Paugam (2000: 114) προσθέτει ότι οι άνεργοι μακράς διάρκειας έχουν χάσει το αίσθημα κοινωνικής αλληλεξάρτησης, καθώς αισθάνονται ότι εξαρτώνται μόνο από τη κοινωνία, και δεν μπορούν να προσφέρουν τίποτα. Αυτό το αίσθημα “του άχρηστου” (inutile) θα μπορούσε να προέρχεται από “την έλλειψη προσδιορισμού και προορισμού στην εργασία” (Dejours, 1993: 60). Τα καθήκοντα των εργαζομένων δεν έχουν ανθρώπινη σημασία. “Δεν σημαίνουν τίποτα για την οικογένεια, για τους φίλους, για την κοινωνική ομάδα. Δεν σημαίνουν τίποτα και στο πλαίσιο ενός κοινωνικού ιδανικού, αλτρουϊστικού, ανθρωπιστικού ή πολιτικού. Λίγοι εργαζόμενοι πιστεύουν ακόμα στο μύθο της κοινωνικής προόδου, ή της συμμετοχής σε ένα χρήσιμο έργο” (Dejours, 1993: 60). Οι μισθωτοί που είναι κοντά στην επίπονη και ιδίως στην ενσωμάτωση αποκλεισμού νιώθουν πιο συχνά, και με πολύ σημαντικό τρόπο, το αίσθημα ότι είναι άχρηστοι. Οι εργαζόμενοι αυτοί θα μπορούσαν να θεωρηθούν οι περισσότερο ευάλωτοι, απέναντι στον κίνδυνο που αντιπροσωπεύει αυτό το συγκεκριμένο συναίσθημα για την ψυχική υγεία. Η ανησυχία απέναντι στην απασχόληση συνδέεται μια τα προβλήματα υγείας. Για την Dominique Huez (1998: 150), οι απώτερες συνέπειες της συσσωρευμένης κούρασης, της ελάχιστης επίδοσης, της γήρανσης και των βίαιων αλλαγών της οργάνωσης της εργασίας μπορούν να επιφέρουν βίαια ψυχιατρικά αποτελέσματα, προσπάθειες αυτοκτονίας, σημαντικά ψυχοσωματικά προβλήματα

(όπως η αϋπνία), κατανάλωση νόμιμων ή παράνομων ψυχοτρόπων ουσιών, σε ιατρικό πλαίσιο ή όχι. Το συναίσθημα της έλλειψης εμπιστοσύνης στον εαυτό είναι μια ψυχική κακουχία που επηρεάζει τους εργαζόμενους που είναι κοντά στην επίπονη ενσωμάτωση και στην ενσωμάτωση αποκλεισμού. Τους λείπουν τα μέσα να αξιολογήσουν τον εαυτό τους και να αναγνωριστούν από την εργασία τους, και συχνά υποτιμούνται.

Η οδύνη, που προκύπτει από την επισφάλεια, συχνά δίνει τη θέση της στο άγχος, το οποίο, σύμφωνα με τους Sordes-Ader & Lacoste (2004), εμφανίζεται όταν οι υποχρεώσεις, οι στόχοι, οι προσωπικές ενασχολήσεις απειλούνται ή χάνονται σε μια κατάσταση, ή όταν υπάρχει αναντιστοιχία ανάμεσα στους πόρους¹² που χρησιμοποιούνται και τους διαθέσιμους πόρους (Sordes-Ader, 1996). Το άγχος λοιπόν, εγκαλεί την γνωσιακή εκτίμηση μιας κατάστασης ή ενός γεγονότος που βιώνεται από το άτομο σαν να το θέτει σε δοκιμασία, σαν να ξεπερνά τους πόρους του, ή μιας κατάστασης για την οποία δεν υπάρχει απάντηση (Lazarus & Folkman, 1984). Οι άνεργοι συχνά αναφέρουν ότι υποφέρουν από διάφορες ασθένειες την ίδια στιγμή, εκδηλώνοντας μια πολυσυμπτωματολογία που παραπέμπει σε μια γενική δυσανεξία (νευρική, άγχος, αγωνία, ίλιγγος, κεφαλαλγίες, δυσκοιλιότητα, στομαχόπονοι, καταθλιπτική κατάσταση, ταχυπαλμίες, λαχανιάσματα, αϋπνία, ναυτίες...). Όσο μεγαλύτερη είναι η περίοδος της ανεργίας, τόσο αυξάνεται ο αριθμός των αναφερόμενων συμπτωμάτων, και τόσο εντείνεται η κατανάλωση φαρμάκων (αντι-αναλγητικά, υπνωτικά, καταπραϋντικά, χαλαρωτικά)(Sordes-Ader & Lacoste, 2004). Οι Bungener & Pierret (1994) δείχνουν ότι η απώλεια της όρεξης, τα προβλήματα στον ύπνο, το αίσθημα ενοχής και αναξιοσύνης, η απουσία της διάθεσης για ζωή, οι δυσκολίες στη σκέψη και τη συγκέντρωση επηρεάζουν πολύ περισσότερο τους άνεργους από τους εργαζόμενους. Ωστόσο, και οι δυο κατηγορίες αναφέρουν ότι νιώθουν άγχος. Στους εργαζόμενους, ο λόγος (discours) περί άγχους συνδέεται απευθείας με την εμφάνιση λειτουργικών και ψυχοσωματικών προβλημάτων: προβλήματα χώνεψης, δερματολογικά, καρδιο-αναπνευστικά, κεφαλαλγίες, προβλήματα στη διατροφική συμπεριφορά, στον ύπνο, υπερβολική κατανάλωση τσιγάρων, ψυχοτρόπων φαρμάκων, κλπ. (Sordes-Ader & Lacoste, 2004). Σε συγκριτική ποσοτική έρευνα μεταξύ Γαλλίας και Πορτογαλίας, οι Sordes-Ader, Tap & Vasconcelos (2004) για την κοινωνικο-οικονομική επισφάλεια, την κοινωνική ένταξη και την ψυχοκοινωνική ευαλωτότητα, δείχνουν ότι ως προς το άγχος, οι επισφαλείς είναι πιο αγχωμένοι από τους επισφαλείς, και τα άτομα από την Πορτογαλία ανέφεραν περισσότερο άγχος από την Γαλλία, ειδικά οι γυναίκες. Η πιο έντονη διάσταση του άγχους που αναφέρουν και οι δυο πληθυσμοί είναι η καταθλιπτική διάσταση. Αλλά οι Πορτογάλοι αναφέρουν ως στοιχεία του άγχους το αίσθημα ανικανότητας (impuissance), το αίσθημα απειλής,

12 Οι πόροι μπορούν να είναι και εσωτερικοί και εξωτερικοί. Οι συγγραφείς αναφέρουν τους φυσικούς πόρους (υγεία, ενέργεια, σφρίγγος), για κοινωνικούς πόρους (δίκτυο, υποστήριξη, βοήθεια), για ψυχολογικούς πόρους (αίσθημα του εαυτού, πεποιθήσεις, συνήθειες, αντοχή...), για υλικούς πόρους (χρήματα, εξοπλισμός, εργασία)(Sordes-Ader & Lacoste (2004).

και τις συσπάσεις του στομάχου, ενώ οι Γάλλοι προάγουν την κόπωση, το ξέχασμα των συναντήσεων, και τις αϋπνίες. Η έρευνα αυτή επίσης έδειξε ότι όσο περισσότερο άγχος νιώθει το άτομο, τόσο περισσότερο τείνει να αυτο-αξιολογείται αρνητικά, κάτι που ισχύει κυρίως για τους Γάλλους.

Βιβλιογραφία:

- Barbier J.-C., Brygoo A. & Viguiet, F. (2012) *Defining and Assessing Precarious Employment in Europe: A Review of Main Studies and Surveys - A Tentative Approach to Precarious Employment in France*, preliminary report WP1.1, ESOPE fifth framework project, Noisy le Grand: CEE.
- Barbier J.-C. & Lindley R. (2002) «La précarité de l'emploi en Europe», *CEE 4Pages*, n°53, Noisy le Grand: CEE.
- Beck, U. (1992) *Risk Society: Towards a New Modernity*, London: Sage.
- Boltanski L., Chiappello E., 1999, *Le nouvel esprit du capitalisme*, Paris: Gallimard.
- Bourdieu, P. (1998) *Αντεπίθεση Πυρών*, Αθήνα: Εκδόσεις Πατάκης
- Bresson, M. (2007) *Sociologie de la Précarité*, Paris: Editions Armand Colin.
- Bungener, M. & Pierret, J. (1994) “De l'influence du chômage sur l'état de santé?” dans F. Bouchayer, (éd.) *Trajectoires Sociales et Inégalités*, Toulouse: Éditions érès.
- Caillé, A. (1994) *Temps choisi et revenu de citoyenneté, au delà du salariat universel*, Caen: Démosthène MAUSS.
- Castel, R. (1995) *Les métamorphoses de la question sociale, une chronique du salariat*, Paris: Fayard.
- Castel, R. (2003) *L'Insécurité Sociale: Qu'est-ce qu'être Protégé?*, Paris: Seuil.
- Cazals-Ferré, M.-P. & Llorca, M.-C. (2004) “Précarité et Vulnérabilité: Notions et Approches”, στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.) (2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.
- Cingolani, P. (2005) *La Précarité*, Paris: PUF.
- Dejours, C. (1993) *Travail, Usure Mentale. De la Psychopathologie à la psychodynamique du travail*, Paris: Bayard.
- Drancourt, N. (1992) “L' idée de précarité revisitée”, *Travail et Emploi*, no 52.
- Durkheim, É. (1978/1893) *De la Division du Travail Social*, Paris: PUF.
- Ehrenberg, A. (1995) *L' Individu Incertain*, Paris: Calmann-Lévy.

- Gallie, D. & Paugam, S. (2002) *Social Precarity and Social Exclusion*, Report for the European Commission Based on Eurobarometer 56.1.
- Gaulejac, V. de. (1996) *Les Sources de la Honte*, Paris: Desclée de Brouwer.
- Huez, D. (1998) “Santé et précarisation du travail”, in J. Lebas & Pierre Chauvin (éds.) *Précarité et Santé*, Paris: Flammarion.
- La Rosa, E. (1998) *Santé, Précarité et Exclusion*, Paris: PUF.
- Lazarus, R.S. & Folkman, S. (1984) *Stress, Appraisal and Coping*, New York: Springer Publications.
- Lazarus, A. (1995) *Une Souffrance qu' on ne peut plus Cacher*, Rapport du Groupe du Travail Ville, Santé Mentale et Exclusion Sociale, DIV/DIRMI.
- Llorca, M.-C. & Cazals-Ferré, M.-P. (2004) “Précarité, Chômage: La Situation Française”, στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.)(2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.
- Letourneux, V. (1998) *Precarious Employment and Working Conditions in Europe*, Dublin: European Foundation for the Improvement of Living and Working Conditions.
- Lewchuk, W., de Wolff, A. & King, A. (2003) ‘From Job Strain to Employment Strain: Health Effects of Precarious Employment’, *JustLabour*, vol. 3, pp. 23-35.
- Maruani, M. & Reynaud, E. (1993) *Sociologie de l' Emploi*, Paris: La Découverte.
- Oheix, P. (1981) *Contre la précarité et la pauvreté : 60 propositions*, Ministère du Travail et de la Participation.
- Paugam, S., Zoyem, J.P. & Charbonnel, J.M. (1993) ‘Precarité et risque d’ exclusion en France’, *Documents du CERC*, no 109, 3è trimestre, Paris: CERC.
- Paugam, S. (2000) *Le Salarié de la précarité*, Paris: Puf.
- Pitrou A. (1978) *La vie précaire, des familles face à leurs difficultés*, Paris: Études CNAF.
- Rancièrè, J. (1989) *The Nights of Labor: The Worker's Dream in Nineteenth Century France*, Philadelphia: Temple University Press.
- Rapport de l' Observatoire National de la Pauvreté et de l' Exclusion Sociale 2005-2006 (2006), Paris: La Documentation Française.
- Rodgers, G. & Rodgers, J. (eds.)(1989) *Precarious Jobs in Labour Market Regulation: The Growth of Atypical Employment in Western Europe*, Brussels: International Institute for Labour Studies/ Free University of Brussels.
- Schnapper D., 1989, “Rapport à l’emploi, protection sociale et statuts sociaux”, *Revue française de sociologie*, XXX, 1, p.3-29.
- Seeman, M. (1959) “On the Meaning of Alienation”, *American Sociological Review*, vol. 24(6), pp. 783-791.

Sordes-Ader, F. (1996) “Les Conséquences psychologiques du Cancer: Anxiété, estime de soi, projets et stratégies de coping des adolescents”, thèse nouveau régime, sous la direction de Pierre Tap, Toulouse le Mirail.

Sordes-Ader, F. & Lacoste, S. (2004) “Des Trajectoires de vie à la gestion de la précarité”, στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.)(2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.

Sordes-Ader, F., Tap, P. & Vasconcelos, M.de L. (2004) “Précarité socio-économique, intégration sociale et vulnérabilité psychosociale: comparaisons franco-portugaises (recherche empirique)”, στο P. Tap & M. de Lourdes Vasconcelos (éds.)(2004) *Précarité et Vulnérabilité Psychologique*, Ramonville Saint-Agne: Éditions érès.